

MODERNIZÁCIÓ *és* NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

Haza és/vagy haladás dilemmája
a dualizmus kori Magyarországon

Tanulmányok

Kronosz Kiadó

Modernizáció és nemzetállam-építés

MODERNIZÁCIÓ és NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

*Haza és/vagy haladás dilemmája
a dualizmus kori Magyarországon*

Szerkesztette
Csibi Norbert és Schwarczwölder Ádám

Kronosz Kiadó
Pécs, 2018

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2018-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6027-85-6

A borítón látható kép:
Az új országház előtt dolgozó építőmunkások, 1896
A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona
Leltári szám: 70.625

© Szerzők
© Szerkesztők
© Kronosz Kiadó

TARTALOM

Előszó (Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám) 7

ÁTTEKINTÉS

Ifj. Bertényi Iván: „Haza és haladás” – liberális nacionalizmus
a reformkortól a 20. századig 15

BIRODALOM ÉS HALADÁS? – A MEGVALÓSÍTÁS KERETEI

Varga Bálint: Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában
az Osztrák–Magyar Monarchiában 37

Spannenberger Norbert: A Habsburg-birodalom mint haza és a „haladás”
garanciája. A bukovinai történész-politikus Raimund Friedrich Kaindl
munkássága 1914-ig 55

Ress Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része?
Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig 73

HAGYOMÁNYOS ÉS ÚJ ALTERNATÍVÁK A POLITIKÁBAN

Anka László: Ideológiai kötélranc: A konzervativizmus kibontakozásának
esélytelensége Apponyi Albert politikájában 111

Szendrei Ákos: Tradíció és modernség Justh Gyula választójogi
tevékenységében 127

Csunderlik Péter: „Minden: változásért és újért kiált itt” – A Galilei Kör
és az „Új Magyarország” programja 141

Pók Attila: A feudalizmus mint bűnbak: Jászi Oszkár esete 151

LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK – MODERNIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉS A GYAKORLATBAN

Székely Tamás: A közigazgatás átalakításának programja: modernizáció és
nemzetállam-építés a dualizmus korában 165

Gál Zoltán: A magyar bankrendszer modernizációja és az egységes nemzetgazdaság kialakítása a századfordulón	181
Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején	213
Vörös Katalin: Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában	237

EGYHÁZAK A MODERNIZÁCIÓ ÉS A NEMZETÁLLAM METSZÉSPONTJÁN

Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában	263
Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között	283

KÖZÖS HAZA VAGY A MAGYAROK ORSZÁGA? – NEMZETI(SÉGI) NÉZŐPONTOK

Cieger András: „A nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát.” Andrássy Gyula és Concha Győző beszélgetése a nemzetépítésről és a birodalmi érdekekről (forrásközlés)	307
Ábrahám Barna: A szlovákok és a magyar nemzetállam-építés	319
Ábrahám Barna: A románok és a magyar nemzetállam-építés	341
Tamás Ágnes: Élclapok „ellenségképei” és versengő nemzetépítési törekvések a dualizmus kori Magyarországon és a Monarchia utódállamaiban	365
Névmutató	385
A kötet szerzői és szerkesztői	391

ELŐSZÓ

Magyarországnak immár legalább két évszázados célja, hogy az életminőség, a gazdasági-ipari, társadalmi és kulturális fejlettség tekintetében felzárkózzon Nyugat-Európa államaihoz. Az állandó lemaradás érzete – és az általa keltett frusztráció – értelemszerűen a politikai események alakulásában is döntő szerepet játszott, ez alól az 1867-es kiegyezés sem kivétel: „A kiegyezés létrehozói a következő évtizedek legfontosabb feladatának azt tekintették, hogy Magyarország minden téren behozza az elmúlt évszázadok mulasztásait, s felzárkózzon a vezető európai országokhoz, vagy legalábbis a Monarchia nyugati területeihez.”¹ Az időtényező kiemelten fontos szempont volt, ezért hangsúlyozta a további kintartásra buzdító, a körülmények szerencsés fordulatára váró Kossuth Lajossal szemben Deák Ferenc, hogy a kiegyezés „sokkal inkább megóvjja nemzetünket a végsüllyedéstől, mint a bizonytalan eseményekre épített számítások s azon sorvasztó várakozás, mely addig halasztgatja az orvoslást, míg az végsüllyedéssel fenyegető helyzetünkben késő lesz”.²

Azzal persze bizonyára mindkét államférfi tisztában volt, hogy a neoabszolutizmus Janus-arcú, a birodalmat gazdasági-társadalmi szempontból modernizálni akaró rendszere Magyarországon is több alapvető fontosságú 1848-as reformot vitt tovább (jobbágyfelszabadítás, köztehveriselés stb.), sőt a belső vámhatárok megszüntetésével vagy az iparúzés szabadságának bevezetésével 1848 néhány elmaradását is kiegyenlítette. Így tehát a deáki érvelés úgy is értelmezhető, hogy a Magyarországon már a reformkorban meginduló és a birodalmi kormányzat révén – értelemszerűen az összbirodalmi szempontoknak alárendelten – azóta is zajló modernizációs folyamatok kontrollját minél előbb a *magyar nemzetállam* vehesse saját kezébe az állandó törvényhozás, a felelős kormány és az önálló magyar igazságszolgáltatás, tágabb értelemben a közigazgatás és az állami intézmények és erőforrások teljessége révén.

Ezen a ponton az érvelés máris találkozik a magyar politikai elit másik alapvető, az egész 19. századot meghatározó célkitűzésével, hogy Európa etnikailag leginkább heterogén országát ne „csak” modern, hanem *magyar nemzeti* állammá fejlessze.

---

¹ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* 3. kiadás. Pécs, 2012. 472.

² *Az 1865. évi december 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* IV. Pest, 1867. 116.

A *modern nemzetállam*³ elérése volt tehát a végcél, ez mindegyik politikai oldal vonatkozásában elmondható, mindössze a legcélravezetőbb út megtalálása tekintetében volt köztük különbség. Tulajdonképpen magának a dualizmus politikai rendszerének támogatása vagy ellenzése is erre volt visszavezethető, hiszen a kiegyezés a '67-es oldal szerint éppen a kitűzött célt szolgálta, míg a '48-asok értelmezése szerint ugyanazon cél elérését tette lehetetlenné.

Ezzel a gyakorlati politikai ellentéttel már behatóan foglalkozott a magyar történettudomány, illetve azt a kérdést is vizsgálta, hogy vajon a kiegyezés által megteremtett keretek beváltották-e az ország modernizálása, illetve a nemzetállam kiépítése tekintetében hozzájuk fűzött reményeket.⁴ A korszakban, különösen az 1873-as gazdasági válság után nem érvényesült maradéktalanul a liberális kapitalista gazdaságpolitika, az államot vezetői az „éjjeliőr” feladatköréből kiléptetve a gazdaság egyik legfontosabb szereplőjévé tették. Méghozzá azért, mert ezek az államférfiak érezték, „hogy századok mulasztásait kell rövid idő alatt pótolnunk, [...] erre a társadalom egymagában nem képes, s hogy nálunk az államra sokkal nagyobb szerep vár, mint oly államokban, melyek fejlődése normálisan folyt”.⁵ Az igyekezetet a korszakon átívelő makro-szintű statisztikai adatok alapján siker koronázta, „a dualizmus kora a leglátványosabb fejlődést a gazdaság terén produkálta”.⁶ A sikeres felzárkózási folyamat több mutató (például alfabetizáció, alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézmények száma és felszereltsége, a tanári szakma és a tudományterületek professzionalizációja, stb.) alapján az oktatás, valamint a polgári életmód térhódítása (urbanizáció, szabadidő- és kávéházi kultúra, a sajtó fejlődése, stb.) kapcsán is elmondható.

Bár az ország lakossága a korszak során mintegy ötmillió fővel gyarapodott, a demográfiai olló nyitottságának rövid időszaka, a nagyarányú kivándorlás és az „egyke” elterjedése miatt a népességyarapodás kapcsán a felzárkózás üteme legfeljebb már csak rész sikernek mondható. A politikai berendezkedés, különösen a választási rendszer tekintetében pedig inkább lemaradás figyelhető meg. Az 1874-es és az 1899-es

³ „A modernizációnak a modern állam a politikai megfelelője”, amelynek feladata betöltéséhez kiemelten fontos a közös történelmi tapasztalat és a közös nyelv, valamint „mondani sem kell, hogy a nacionalizmus, amely képes az állam szolgálatába állítani a szétszóródott csoport lojalitásokat, ugyancsak nagy támasza ennek az államnak.” Gyáni Gábor: *Kulturális nacionalizmus és modernitás*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 2018. 58–59.

⁴ Például: Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság* 28. (1987) 10. sz. 611–621. Ránki úgy ítélte meg, hogy a visszasságok ellenére is sikeresen lezajlott a politikai-társadalmi intézményrendszer modernizációja. Lásd továbbá a *Janus* című folyóirat a modernizáció kérdésének szentelt számát. 5. (1988) 1. sz.

⁵ Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest, 1896. 345.

⁶ Katus 2012. 472. A felzárkózást támasztja alá az is, hogy – David Good számításai szerint – amíg Magyarország nominális GDP tekintetében 1870-ben az ausztriai érték 59%-án állt, addig 1910-ben már 77%-on. (Lásd a kötetben Nagy Mariann tanulmányát.)

módosítások ellenére Magyarországon még a 20. század elején is lényegében az 1848-as választójogi rendelkezések voltak életben, a lakosság mintegy 6%-ának biztosítva választójogot. Ezzel szemben Ausztriában a lakosság 27%-a, Franciaországban 28%-a, a Német Császárságban 22%-a, Angliában pedig 16%-a volt jogosult a választásra.⁷ Amíg az 1848-as választójog „nagyjából megfelelt az európai trendeknek, addig az 1874-es reform elmulasztotta annak kiterjesztését, [így a 20. század elejére] lényegesen szűkebb volt, mint az európai parlamentáris rendszerekben, s alapvető funkciója nem a demokratikus részvételi jogok biztosítása, hanem a dualizmus rendszerének fenntartása, illetve szűk politikai elitjének a hatalomban való megtartása volt.”⁸

Vajon milyen külső és belső okok magyarázzák a gazdaság és az oktatás, a demográfia, valamint a politikai struktúra területein elért modernizációs szintek közötti (bizonyos esetekben igen jelentős) különbségeket? Pusztán a körülmények, esetleg a lehetőség, vagy inkább az akarat hiányának számlájára írhatók-e az elmaradások, esetleg a különböző célkitűzések oltották ki egymást?

Ugyan a lakosságon belül a statisztikák szerint 1910-re sikerült a magyar anyanyelvűek arányát 50% fölé tornászni, bizton állítható, hogy ez a *nemzetállamot* építő kortársakat nem elégítette ki (legfeljebb a trend adhatott számukra némi megnyugvást), és a nemzetiségi kérdés szintén a korszak nagy megoldatlan teherterelei közé tartozott. Ez ugyanakkor némileg ki is lóg a korábban felvetett problémák közül, hiszen Magyarország és vezetői itt nem követhettek a modernnek tekintett Nyugatról származó mintákat, mert ilyen etnikai sokszínűséggel más országok nem rendelkeztek. Illetve – például a politikai struktúra demokratizálásának elmaradásával szemben, amely probléma megoldatlansága az uralkodó eliten múltott – „a nemzetiségi kérdés esetében kérdéses, hogy egyáltalán létezett-e olyan megoldás, amely az első világháborúhoz hasonló katasztrófa esetén is garantálta volna a történeti Magyarország integritását.”⁹

A nemzetállam és a modern állam egyes modernizációs- és nemzet-elméletek alapján kéz a kézben járnak, hiszen – például Benedict Anderson, Ernest Gellner vagy Eric Hobsbawm szerint – éppen az urbanizáció, az iparosodás, a tömegoktatás, a szekularizáció és a politikai rendszer demokratizálása által megtestesített modernizáció „konstruált” terméke a *modern értelemben vett nemzet*.¹⁰ Az elmélet történeti alkalmazását hazánk dualizmus kori fejlődésének leírására azonban problémássá teszi Magyarország európai viszonylatban példa nélküli etnikai és vallási sokszínűsége, hi-

⁷ Gerő András: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn.* Budapest, 1988. 59.

⁸ Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után (1867–1918).* Budapest, 2011. 318–319.

⁹ Katus 2012. 570.

¹⁰ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet Európában a 19. és a 20. században.* Budapest, 1998. 11–12.

szen a modernizálni vágyott nemzetállam lakosainak fele nem feltétlenül érezte magát a magyar nemzethez tartozónak – még ha az 1868-as nemzetiségi törvény (XLIV. tc.) preambuluma szerint politikai tekintetben egyetlen nemzet élt is az országban. Továbbá az újabb, etnoszimbolista elméletek részben megkérdőjelezzik a fenti elméleti konstrukciót, és az *etnikai magot*, a nemzetek premodern gyökereit (például közös származás, történelem, nyelv, mitológia stb.) hangsúlyozzák.¹¹

Az egyértelmű, hogy a dualizmus korszakában Magyarország a *modernizáció* és a *nemzetállam-építés* tekintetében is ért el sikereket. Viszont mind a '67-es, mind a '48-as politikai tábor kapcsán – és persze a politikai elit összességében is – izgalmas kérdés, hogy a két cél közül, amennyiben a körülmények erre rászorították, a *nemzeti* vagy inkább a *modern* államot részesítették-e előnyben. Könnyen belátható ugyanis, hogy szükségszerűen voltak olyan területek, ahol a modern állam, illetve a nemzeti állam építése keresztezte, hátráltatta egymást. Ismeretes, hogy a kormánypárt ideológiusa, a liberalizmust az újkonzervatív nézetekkel szemben még megvédelmező Beksics Gusztáv „minden fontolódás nélkül” feláldozta volna a szabadelvűséget a nemzeti érdek oltárán,¹² a probléma mindazonáltal ennél lényegesen összetettebb.

Mi „tartozik bele” a modernizációba, hol mutakozhattak meg az ellentmondások? A modernizációs elméletekről összefoglalva megállapítható, hogy eredetileg a társadalmi, politikai és kulturális faktorok ökonómiai összefüggéseit keresték.¹³ A modernizáció folyamatának és jelenségének értelmezési keretei azonban az elmúlt évtizedekben tovább árnyalódtak, és ezek szerint nemcsak az iparosodásban testet öltő gazdasági fejlődésnek írható le, az élet szinte minden terét érintheti, átalakíthatja.

Melyek voltak azok a területek a dualizmus kori Magyarországon, amelyek esetében a modernizáció és a nemzetállam építésének szándéka találkozott, hol értek el sikereket, illetve hol kerültek egymással ellentmondásba? Milyen alternatívák álltak rendelkezésre a nehézségek leküzdéséhez? Mikor erősítették és mikor gyengítették, esetleg lehetetlenítették el egymást? Hogyan hatottak ezek a törekvések az egyházakra? Miként vélekedtek róluk a kortársak?

Nagyjából a fenti problémák és kérdések foglalkoztatták a jelen kötet szerkesztőit, amikor 2015 őszén egy konferencia szervezésébe kezdtek, amelyet végül *Modernizáció és nemzetállam-építés az előző századforduló Magyarországon* címmel rendeztek 2016. február 23-án a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszéke és a Történelemszéch Egyesület szervezésében.

¹¹ *Nacionalizmuselméletek* (Szöveggyűjtemény). Szerk. Kántor Zoltán. Budapest, 2004. 9–10. (Előszó).

¹² Timoleon [Beksics Gusztáv]: *A legújabb politikai divat*. Budapest, 1884. 11.

¹³ Kövér György: A modernizációról. In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002. 9–10. Walt Whitman (W. W.) Rostow is ezen az alapon maradt, míg Daniel Lerner „modernizációs változói” az urbanizáció, az írástudás, a tömegkommunikáció és a választójogi részvétel voltak.

Az izgalmasra sikerült konferencia a megválaszolt kérdések mellett újabbakat is felvetett, ezért – valamint az előadók pozitív visszajelzésein felbuzdulva – a témakörök kibővítésével, újabb szerzők bevonásával elkezdődött a jelen kötet összeállítása.

Célunk a problémakör minél komplexebb körüljárása volt, ezért az írások első csoportja a birodalmi keretek felől indulva próbálja megmutatni, hogy a modernizációnak nem a nemzetállam az egyedüli lehetséges kerete, illetve a létrejövő nemzetállamnak lehetnek birodalmi ambíciói is. A birodalomnak mint alternatív modernizációs és nemzetállam-építési keretnek a dilemmája jelenik itt meg, mellyel összefüggésben Magyarország kapcsán egy frissen megjelent munka megállapítja, hogy „[...] a kiegészítéssel létrehozott régi-új birodalom nem zárta le, sőt ellenkezőleg, olykor megnyitotta az utat a nemzetté válás, a nemzetállammá alakulás folyamata előtt. Ez a folyamat azonban nem egyenletesen hatott a birodalom egészében. Paradox módon még csak nem is a birodalom hagyományos és folytatolagos központjában, a majdan Ausztriaként önállósuló Lajtán-túli birodalomrészben következett be. Egyedül a Magyar Királyság vált nemzetté – birodalmi égisz alatt – az Osztrák–Magyar Monarchiában, még ha ez soknemzetiségű nemzetállam volt is.”¹⁴

A második nagyobb tematikai egység a magyarországi politikai modernizáció és a nemzetállam-építés dilemmája mentén szerveződik. A hagyomány és újítás megjelenése egy-egy jelentősebb politikus eszmevilágában, a politikai rendszer modernizálási szándéka kapcsán, illetve a magukat progresszívnek nevező szereplőknek a hagyományos struktúrákról mondott véleményei szintén a haza és/vagy haladás kérdései köre szerveződnek.

A harmadik rész a modernizáció és a nemzetépítés metszéspontjait járja körül néhány konkrét gyakorlati terület bemutatásával. Az itt szereplő áttekintő, de egyúttal résztemájukat alaposabban is bemutató tanulmányok a közigazgatás, a bankrendszer, a gazdaság és az oktatásügy kérdésein keresztül vizsgálják a felvetett problémakört. Fontosnak tartottuk, hogy az intézményi modernizáció és a nemzeti szerepkör szempontjából kitérjünk a hazai viszonylatban nagyobbak számító egyházak helyzetére is.

Az utolsó részt a nemzetiségeknek szenteltük. Az itt szereplő tanulmányok között a két nagyobb nemzetiség (a szlovák és a román) törekvéseit a magyar nemzetállam-építés szempontjából mutatja be, egy forrásközléssel egybekötött írás pedig a nemzetépítés és a birodalmi érdekek közötti korabeli dilemmákat világítja meg, szintén a nemzetiségi problematika felől közelítve. A kötet záró tanulmánya részben kitekintés is, ugyanis a dualizmus kori versengő nemzetépítési törekvések és az ezek köré szerveződő „ellenségképek” bemutatása mellett a Monarchia utódállamaiban

¹⁴ Gyáni Gábor: A nemzeti versus transznacionális történetírás: égető dilemmák. In: Gyáni 2018. 126–127.

megjelenő élclapok vizsgálatával azt is elénk tárja, hogy azok milyen módon tekintenek vissza a korábbi együttélés időszakára.

Hálás köszönet illeti a szerzőket a színvonalas írások elkészítésébe fektetett időért és energiáért, valamint a Kronosz Kiadót, amiért kötetünket befogadta, gondozta és megjelentette.

Abban a reményben zártuk le a szerkesztést, hogy nemcsak a mából a múltba visszatekintő, a dualizmus időszaka iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség, hanem a történészhallgatók és a korszakot kutató kollégák számára is segít jobban megérteni ezeket az évtizedeket, újabb elemekkel gazdagítja az értelmezési kereteket, legfőképpen azonban további gondolatokat ébreszt.

Pécs, 2018. június

Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám